گرامماتىكا

1- ياردەمچى پېئىللار

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ گرامماتىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان پېئىللار ياردەمچى پېئىل، دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

يىراقتا بىر توپ ئادەم نەغمە – ناۋا قىلىشماقتا ئىدى.

بوۋاي ئۇلارغا پات – پات قاراپ قوياتتى.

ئىزاھات: ئۇيغۇر تىلىدا ياردەمچى پېئىللار رولىغا قاراپ تۈس ياردەمچىلىرى ۋە باغلامچى پېئىللار، دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ.

تۈس ياردەمچىلىرى ئومۇمەن پېئىلنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىگە ياكى بەزى كېلىشلىك ئىسىمداش شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل تۈس ئۆزگۈملىرىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى پېئىللاردۇر. بۇخىل پېئىللار ئاساسەن بىر قىسىم مۇستەقىل پېئىللارنىڭ بەلگىلىك شارائىتتا ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق ياكى گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، تۈس ياردەمچىسى رولىدا كېلىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن: «كۆرۈپ باق - »، « يوقلاپ تۇر –» قۇرۇلمىلىرىدا «ياق-، تۇر-» پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق ياكى گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، تۈس ياردەمچىسى رولىدا كېلىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن: «كۆرۈپ باق -، يوقلاپ تۇر -» پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، تۈس ياردەمچىسى رولىدا كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپىنچە تۆۋەندىكى پېئىللار تۈس ياردەمچىسى رولىدا كېلىدۇ:

ئال ، بەر -، كۆر-، باشلا -، قال -. قوي-، كەت -، تاشلا-، بول ، چىق، ئۆت، يات-، ئولتۇر-، يۈر، تۇر-،سال -، ئەت -، بار - ،يەت -.....

بەزى تۈس ياردەمچىلىرىنىڭ رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە مەخسۇس تۈس ئۆزگۈمىنى ئىپادىلەيدىغان بىر قانچە قوشۇمچە بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: « - ۋات، -ىۋات، -ۇۋات، -ۈۋات» تۈس ياردەمچىسى «يات -»نىڭ قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ; « -لار، -لەر (- يالا، - يەلە) - الا، -ەلە» بولسا، تۈس ياردەمچىسى «ئال -» نىڭ «ئا» لىق رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان; «-ۋەر، ىۋەر» بولسا، تۈس ياردەمچىسى «بەر- »نىڭ «ئا»لىق رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان؛ « - ۋەت، -ىۋەت، - ۇۋەت، ۈۋەت» بولسا، تۈس ياردەمچىسى «ئەۋەت -»نىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق

185

سەپسېلىپ يۈردۈم. ئارىدىن ئۈچ كۈنى ئۆتۈپ مەكتەپ بويىچە چوڭ يىغىن ئېچىلدى. پۈتۈن ئوقۇغۇچىلار رەتلىك تىزىلىپ مەكتەپ مەيدانىدىن ئورۇن ئالدۇق. مەكتەپ مۇدىرى ئىئانە توپلاش پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسىنى ئېلان قىلىپ بولۇپ ئاخىرىدا مۇنداق دېدى.

- ساۋاقداشلار، 4- سىنىپ ئوقۇغۇچىسى خېلىل ئىككى يىلدىن بۇيان ئائىلىسى بەرگەن پارچە – پۇرات پۇللاردىن ئىقتىساد قىلغان، كېرەكسىز نەرسىلەرنى تېرىپ سېتىپ يىغقان 09 سوم پۇلنى بۇ قېتىم ئاپەتكە ئۇچرىغان رايون خەلقىگە ئىئانە قىلدى. بىز بارلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار خېلىلنىڭ بۇ يۈكسەك ئىنسانپەرۋەرلىك روھىدىن ئۆگىنىشىمىز لازىم!

مۇدىرنىڭ سۆزى تۈگىشى بىلەن چاۋاك سادالىرى مەيداننى چاڭ كەلتۈرۈۋەتتى. شۇ تاپتا نېمە سەۋەبتىندۇر مۇدىرنىڭ ئاغزىغا قارىغىنىمچە ئۆزۈم ئامراق چوكا مۇزدەكلا قېتىپ قاپتىمەن. قەلبىمنى خىجىللىق ئوتلىرى ئۆرتىمەكتە. مەن ساۋاقدىشىم خېلىلنى خاتا چۈشىنىپ يۈرۈپتىمەن. ئىسىت، مەنمۇ خېلىلغا ئوخشاش بولغان بولسام نېمىدېگەن ياخشى بولغان بولاتتى – ھە !

يېڭى سۆز – ئىبارىلەر

Beyaza yakın, beyazımsı	ئاق پىشماق
Zayıf	ئورۇق
Yarışma	مۇسابىقە
Kusur	ئەيىب
Cimri, Pinti	پىخسىق
Lakab	لەقەم
Köy	كەنت
Öğlen	چۈشلۈك
Buz gibi	مۇزدەك
Çaycanlık	چەينەك
Dayan -	چىدا -
Susa –	ئۇسسا -
Mırılda –	غۇدۇر -
Ufak, bozuk	پارچە - پۇرات
Değerli	ئېسىل
Yonca	غۇنچە
Para birimi	سوم
Bağış	ئىئانە
Bak –	سەپسال -

ئۆيىمىز مەكتەپكە ئۈچ كىلومېتىر كېلىدىغان «تۆگمەنبېشى» دېگەن كەنتتە بولغاچقا، چۈشلۈكى ئۆيگە كەتمەي بازاردىكى بىر چايخانىدا چاي ئىچەتتۇق. خېلىل بولسا ھەر كۈنى دېگۈدەك ئۆيىدىن نان ئەكېلىپ مۇزدەك سۇ بىلەنلا قورسىقىنى تويغۇزاتتى. بىز ئۇنى نۇرغۇن قېتىم بازارغا چىقىپ بىللە چاي ئىچىپ كېلىشنى ئېيتقان بولساقمۇ، ئۇنىمىدى. بۇ پېخسىق بولغاچقا، بىر چەينەك چاي، بىر نان ئۈچۈن ئاتمىش پۇڭ خەجلەشكە چىدىمايتتى.

تونۇردەك قىزىق ياز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، بىز سىنىپىمىزدىكى بىر نەچچە بالا بازارغا چىقتۇق. ئارىمىزدا خېلىلمۇ بار ئىدى. كۈن بەك ئىسسىپ كەتكەچكە ئۇسساپ كەتكەندۇق. ئارىمىزدىن بورھان:

- ئۇسسىغانسىلەر، چوكا مۇز ئېلىپ يەيلى، - دېدى. بىز بىردىن چوكا مۇز ئالدۇق. خېلىلمۇ ئېلىپ يەر دەپ ئويلىغاندۇق، ئەمما ئۇ چوكا مۇز ئالىدىغاندەك ئەمەس ئىدى. ئىچىمدە: «پۇلغا چىدىمىدى بۇ پېخسىق» دەپ ئويلىدىم. جاپپار ئۇنىڭغا:

- خېلىل، ئۇسسىغانسەن، چوكا مۇزدىن بىرنى ئېلىپ بېرەيمۇ؟ - دېۋىدى، ئۇ:

- رەھمەت، چوكا مۇز ئادەمنى بەكمۇ ئۇسسىتىۋېتىدىكەن. مەن سۇ ئىچەي، - دېگىنىچە يېنىمىزدىكى ئاشخانىغا كىرىپ كەتتى. قەيسەر چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ:

- پېخسىق... – دەپ دۇدۇراپ قويدى. بىز كۈلۈشتۇق.

ئېسىمدە قېلىشىچە، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوقۇغان تۆت يىل جەريانىدا، ئۇنىڭ بازاردىن پۇلغا بىر نەرسە ئېلىپ يېگىنىنى كۆرمىگەنىدىم. ئۇنىڭ ئائىلىسى نامرات بولسا كېرەك، دادىسى پۇل بەرمەيدىغان ئوخشايدۇ، دەپمۇ ئويلىدىم. بىراق ئۇنىڭ ئوقۇش قوراللىرى بىزنىڭكىدىن تولۇق ھەم ئېسىل ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ھەر يىلى «تارىم غۇنچىلىرى» ژورنىلى ۋە بىر نەچچە گېزىتقا يىللىق مۇشتىرى بولاتتى. ئوقۇتقۇچى ھەر مەۋسۇملۇق كىتاپ پۇلى يىغقاندا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بارلىقى پۇل تاپشۇرۇشنى ئامال بار كەينىگە سۈرەتتى. ئەمما خېلىل ھەممىدىن بۇرۇن تاپشۇراتتى.

بىر كۈنى مەكتىپىمىزدە ھەر دائىمقىغا ئوخشاش «پالانچى نەمۇنىچىدىن ئۆگىنىپ، پالانى يەردىكى ئاپەتكە ئۇچرىغانلارغا ئىئانە تونلاش پائالىيىتى» ئېلىپ بېرىلدى. مەن بىر كۈن دېگۈدەك دادامنىڭ بېشىنى ئاغرىتىپ بىر سوم پۇل ئالدىم. ئەمما ئاپاتكە ئۇچرىغانلارغا ئىئانە قىلىشقا كۆڭلۈم ئۇنىمىدى. ئىئانە توپلاشنىڭ ئىختىيارىي بولغىنى بەكمۇ ياخشى بولدى. بىر سومغا سۈت بىلەن ياسالغان چوڭ مۇزدىن بەشى كېلەتتى. شۇ بۇ پۇلنى ئىئانە قىلمىدىم. ئەمما خېلىل پۇل ئىئانە قىلارمۇ دېگەن ئويدا ئۇنىڭغا ئالاھىدە